

РУСЬКО-УГОРСЬКІ ВІДНОСИНИ ЗА ДАНИЛА ГАЛИЦЬКОГО В ОЦІНЦІ УГОРСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.

Розвиток національно-визвольних змагань угорського народу протягом XIX ст., метою яких було утворення політично самостійної Угорської держави, передбачав, безперечно, побудову якісно нової структури соціо-культурних і наукових відносин, що йшли б у фарватері існуючих релігійно-ідеологічних та політичних парадигм, абсорбувавши кращі здобутки і надбання попередніх поколінь. Одним із найважливіших завдань тогочасної інтелігенції та наукової еліти було створення стрункої, добре перевіреної і, головне, об'єктивної концепції історичного розвитку угорської нації з відображенням її ролі та місця в системі європейських міжнародних відносин з кінця IX і до середини XIX ст. Зрозуміло, що певна увага повинна була зосередитись і на характеристиці русько-мадярських зв'язків. Найбільш динамічним і насиченим у розвитку відносин між цими двома державами був період життя та діяльності Данила Галицького (1205 – 1264). Незважаючи на велику кількість джерел з даної проблематики, угорські науковці не вважали цей напрям зовнішньої політики представників династії Арпадів пріоритетним, а тому не можна сказати, що в угорській історіографії XIX – початку XX ст. він був достатньо вивчений.

Одним з перших даної теми торкнувся М. Хорват, який у своїй праці “Історія Угорщини”¹ висвітлив ряд вузлових моментів русько-угорських взаємин 1215 – 1235 рр. Так, дослідник вважав, що у 1215 р. син Андрія II Коломан був особисто запрошений галичанами на престол², причому король дуже хотів, щоб цей домен залишився в управлінні Арпадів. Як аргумент, автор наводив короткий зміст заповіту Андрія II, у якому Хорватію він віддавав після своєї смерті Белі, Галичину – Коломанові, а безпосереднім спадкоємцем призначив сина Андрія³. Хорват, підкреслюючи важливість перебування Галича у складі Угорської корони, вказував на те, що Андрій II став несповна розуму, коли дізнався про втрату Коломаном цього регіону⁴. Дослідник звернув увагу і на аспект, що король після цього продовжував воювати за Галич, хоча з великими труднощами збирав війська⁵, однак відмовившись згодом від претензій на нього, втратив “справедливу справу”⁶.

Інший угорський науковець Л. Кьоварі у роботі “Історія Трансільванії” вважав, що політика, яку Андрій II проводив стосовно Галича, була безперспективною. Це особливо ускладнювалось угро-руськими конфліктами в регіоні⁷.

Цілком відмінно від нього мислив Л. Салай, який у власному двотомному дослідженні “Історія Угорщини” відстоював думку про те, що своїми походами на Галич Андрій II підкреслював хоробрість угорської нації, причому в 1206 р. робив це узгоджено з намірами Данила (йому тоді було лише 5 років і він не міг самостійно приймати таких рішень. – М.В.), який прагнув позбутися загрози від руських князів. Власне, Л. Салай вважав, що із захопленням Галича король “вернув тінь угорської величі”⁸.

Вивчаючи характерні особливості угро-галицького союзу в період боротьби Бели IV за австрійську спадщину (1248 – 1253), дослідник наголосив, що даний альянс

утворився як результат тривалої угро-богемської конфронтації⁹. Історик доводив, що Гертруда (спадкоємниця австрійського трону) була вдячна угорському корою за те, що він посприяв її одруженню з Романом Даниловичем¹⁰. Однак Л. Салай водночас зазначав, що галицький князь, після втрати надії на Австрію, відправив свою дружину додому, “забувши про шлюб і подружнє життя”¹¹.

Угро-руські взаємини періоду життя і діяльності Данила Галицького відобразив у своїй роботі І.А. Фесслер. Зокрема, він вважав, що після смерті Романа Мстиславича Данило, за згодою Польщі, половців і бояр, запросив у Галич, задля спасіння краю, угрів. Саме це, на думку вченого, відштовхнуло від Галичини об’єднані руські війська; а новий претендент на галицький суздальський князь трон Ярослав Всеволодович суздальський був готовий визнати не лише протекторат Андрія II, але й католицьке віросповідання¹². Науковець нічого не згадував про присутність угорських військових залог у Галичі в 1206 – 1213 рр.¹³, а поштовхом до походу королівських збройних сил в регіон у 1213 р. вважав невдале правління Андрія II в самій Угорщині¹⁴. Описуючи перипетії володарювання в Галичині Коломана, Фесслер зазначав, що він дбав виключно про збільшення власних земельних володінь і робочої сили, забувши про труднощі та відповідальність правління в іноземному регіоні; за це з ініціативи єпископа Бертольда він був усунений від влади, яку передали палатину Бору¹⁵. На думку історика, Мстислав Удатний вигнав з Галича Коломана за те, що той особливо фанатично втілював у життя програму окцеденталізації краю. Учений зазначав, що для Андрія II відновлення угорської влади в Галичині на той час було проблемою номер один, свідченням чого було те, що походи 1219 – 1222 рр. на Південно-Західну Русь король фінансував з позичених грошей, податків на іудеїв і мусульман, а також із фінансів колишньої жінки свого брата Імре (1196 – 1204) Констанції, яка тоді проживала у Німеччині¹⁶.

І. Фесслер, на нашу думку, досить плідно працював у сфері дослідження русько-угорських зв’язків першої третини XIII ст., залучаючи не лише угорські і руські джерела, але й епістолярну спадщину римської курії. Так, опираючись на листування папи Гонорія III і Андрія II, учений прийшов до думки, що король у 1222 р. знову розпочав війну з Мстиславом Удатним у зв’язку зі звільненням його куріалами від присяги галицькому князю, даної ним в 1221 р.¹⁷ Водночас дослідник зазначав, що Андрій ніколи у повазі пап не був¹⁸.

Вивчаючи історію переселення русичів до Угорщини, інший угорський історик Ш. Маркі висував припущення про те, що Андрій II свою владу в Галичині закріпив на початку XIII ст. сюзеренними стосунками з Романом Ігоровичем, а також піклуванням про виховання малого Данила. Це, на думку вченого, дозволило згодом Коломану випросити в Риму корону Галича¹⁹. Приділяючи багато уваги процесам переселення, історик зазначав, що найінтенсивніше угорські землі заселялися русичами у 1219 р. та 1241 – 1242 рр.²⁰, водночас підкреслюючи, що іноземці твердо відстоювали свою національну належність²¹.

Певний внесок у розробку даної тематики зробив Д. Паулер, який у своєму двотомному дослідженні “Угорська національна історія королів Арпадської династії”²² та статті “Про переселення угорців”²³ писав про наявність на теренах Угорщини якогось Голіча (Holics), вважаючи його прикордонним містом східних регіонів королівського домену, водночас опосередковано натякаючи на належність цього міста до руських територій²⁴.

Однак найкраще, на нашу думку, досліджувану проблематику розкрив угорський науковець М. Вертнер, який, будучи спеціалістом з вивчення генеалогічних зв’язків династії Арпадів, у кількох фундаментальних роботах простежував специфіку еволюції русько-угорських стосунків упродовж всього XIII ст. Так, у невеликому за обсягом

творі “Союзи Арпадів. Політично-генеалогічні розвідки”²⁵ він дав трактування трьох найвідоміших шлюбів, що були укладені в XIII ст. між представниками угорської королівської родини та руськими князями (шлюби доньки Мстислава Удатного Марії і королевича Андрія; доньки Бели IV Анни і Ростислава Михайловича; Лева Даниловича та доньки Бели IV Констанції). Учений вважав усі ці шлюби результатом політичних відносин, що склались між обома регіонами на той час²⁶, взагалі не називаючи будь-яких інших факторів, що сприяли б укладенню цих династичних шлюбів.

Наступною з-під пера М. Вертнера вийшла праця “Борис і Ростислав. До історії російсько-польсько-угорських відносин”²⁷, у якій історик, залучаючи багато джерельних матеріалів, намагався змалювати життя та діяльність претендента на угорську корону Бориса Коломановича та сина чернігівського князя Михайла Всеволодовича – Ростислава. Дослідник не випадково звернув на них свою увагу, оскільки ці дві особистості в історії Угорщини XII – XIII ст. залишили помітний слід. Нас цікавить Ростислав, період життя і діяльності якого припали на XIII ст. і синхронно збіглися в часі з володарюванням Данила Галицького у Південно-Західній Русі.

Так, дослідник, детально вивчаючи біографію цього руського князя, відомого в історії Угорщини більше, як бан угорської Мачви²⁸, прийшов до думки, що породичався Ростислав з Белою IV лише завдяки тій плутанині, яка виникла в міжнародних відносинах у Європі після монголо-татарського нашествия: король шукав своїй доньці Анні гідного зятя і не мав бажання сватати її за вихідця з Русі²⁹. Описуючи перипетії боротьби Ростислава за Галич, М. Вертнер³⁰ наголошував, що ті тимчасові успіхи, які мав князь у цих кампаніях, базувались не лише на угорській військовій допомозі, але й на підтримці русичів. Опираючись на угорські документи, вчений, на відміну від російських³¹ та українських³² дослідників, вказував, що на Галич Ростислав Михайлович здійснив два походи: у 1243 р. – під м. Ярослав та у 1249 р., коли він був розбитий військами Данила на р. Сян 17 грудня, після чого вже ніколи більше не претендував на Галичину³³. Угорське королівство, за словами М. Вертнера³⁴, перетворилося для розгромленого князя на другу батьківщину. Як аргумент автор наводив два угорських титули Ростислава: бан Славонії, господар Мачви (де він правив, по суті, як самостійний володар). Дискутуючи у своїй роботі з чеським дослідником Ф. Палацьким, М. Вертнер довів, що Ростислав Михайлович брав активну участь у налагодженні угро-болгарських, а також болгаро-нікейських стосунків³⁵. Він це робив, на думку вченого, з метою створення угро-болгарського військово-політичного альянсу, спрямованого проти амбіцій у даному регіоні Латинської імперії³⁶.

Ще однією фундаментальною працею М. Вертнера, у якій він розглянув деякі аспекти русько-угорських взаємин досліджуваного періоду, є робота “Історія родини Арпадів”³⁷. У цьому творі науковець зробив короткий огляд біографій усіх представників династії Арпадів. Багато з них генеалогічно були пов’язані з Руссю або були причетні до військово-політичних відносин з нею. Автор не подав детального аналізу перипетій боротьби угрів за Галич у першій половині XIII ст., лише коротко зупинився на таких проблемах, як правління Коломана³⁸ (який, за словами М. Вертнера, отримав Галич зі згоди місцевого населення³⁹), Мстислава Удатного і його взаємин з Андрієм II⁴⁰ та ін. Як російські⁴¹ та українські⁴² історики, так і М. Вертнер не могли зрозуміти, чому Мстислав Удатний добровільно віддав Галич королевичу, а тому висував припущення, що це, можливо, справді відбулося під загрозою захоплення міста військами Данила⁴³. Саме Вертнер опосередковано дав зрозуміти, що невдачі угорських військових кампаній проти Галичини протягом 30-х років XIII ст. були пов’язані з бажанням синів Андрія II Бели й Андрія, ще не захопивши, поділити між собою цей край, обділюючи водночас один одного⁴⁴. Розкриваючи характер боротьби за Галичину

Ростислава Михайловича, вчений зазначав, що вже у 1238 р., після приходу Данила до влади в Галичі, син чернігівського князя все ж зумів утримати за собою незначну частину західних земель домену свого опонента, керуючи тут на правах удільного володаря (*reszfejedelem*)⁴⁵. Історик водночас зауважив, що після отримання в 1245 – 1255 рр. від Бели IV Мачви статус Ростислава як політично-адміністративного управителя помітно зріс, оскільки в Галичі він був лише помісним феодалом (*fejedelem*), а тут – господарем (*dominus de Machou*)⁴⁶.

Останньою працею М. Вертнера, у якій досить значна частина тексту була присвячена стосункам русичів та угрів, стала робота під назвою “Історія короля Бели IV”⁴⁷. У цьому дослідженні науковець наголошував на тому, що на початку XIII ст. Андрій II вів боротьбу за Галич з метою утримання тут свого династичного впливу⁴⁸, хоча водночас указував, що це були для Арпадів чужі землі, виправдовуючи боротьбу за них Данила Романовича⁴⁹. З посиланням на різного роду угорські джерела⁵⁰ М. Вертнер описував перипетії русько-угорських війн 30-х років XIII ст.⁵¹, висунувши припущення, що після монголо-татарського нашествия акцент зовнішньої політики Угорщини був змінений у бік Адріатики⁵². Однак, на думку вченого, стосунки з русичами підтримувались і в 40 – 60-х роках XIII ст. Як аргумент він навів приклад двох військових кампаній проти Данила Галицького з боку Ростислава та угорських збройних сил у 1243 р.⁵³ та 1249 р., у яких останній зазнав поразки⁵⁴. Науковець відзначав, що незважаючи на ці невдачі, Арпади дбали про “збереження чистоти природи” своєї династії, а тому не позбавили сина Михайла Чернігівського володінь в Угорщині, продовжуючи про нього піклуватись⁵⁵ і покладаючи на нього деякі функціональні обов’язки. Так, Ростислав (очевидно за наказом Бели IV) проводив “болгарську політику” династії Арпадів⁵⁶, а також брав участь на боці короля у боротьбі за австрійську спадщину⁵⁷.

Стосунки з Данилом у кінці 40-х – на початку 50-х років XIII ст. з боку Бели IV, на думку М. Вертнера, нагадували політичну гру. Так, Роману Даниловичу король не допоміг у скрутний момент його протистояння з Пршемислом, оскільки, за словами історика, шлюб з Гертрудою в мить зміни його політичного курсу став непридатним і невігідним⁵⁸.

Загалом, праці М. Вертнера найповніше розкрили багато важливих питань русько-угорських взаємин досліджуваного періоду, хоча й були написані з використанням далеко не всіх наявних у кінці XIX ст. джерел та вже опублікованих матеріалів.

Однак не можна сказати, що тема на цьому вичерпала себе. Навпаки, велика кількість “білих плям” продовжувала існувати, а тому плеяда угорських істориків кінця XIX – початку XX ст. працювала над їх заповненням. Одним з них був А. Роумбауд, який у своєму дослідженні “Історія Росії від початків виникнення до 1884 року” зауважив, що після смерті Романа Мстиславича у Червоній Русі почалася громадянська війна, яка припинилась лише після “важкого” втручання поляків і угрів⁵⁹. Даючи характеристику діяльності князя Данила, історик зазначав, що його енергія в основному була спрямована проти союзу Угорщини і Польщі, якому він зумів досить часто протиставляти половців⁶⁰.

Редактори “Національної історії угорців” і, зокрема Ш. Сіладь⁶¹ відстоювали думку про те, що Андрій II одразу ж після коронації (тобто ще за життя Романа Мстиславича – М.В.) прагнув захопити Галич⁶². Дослідники також зазначали, що укладення шлюбу між Коломаном і Соломією відбулося вже після захоплення Галича уграми в 1214 р.⁶³, тобто під час процесу окупації краю, а не до неї. У праці відображена картина русько-угорських конфліктів у першій третині XIII ст., що, в цілому, органічно влітається у систему висвітлення міжнародних відносин королівства того періоду⁶⁴.

Інший угорський науковець Г. Чудай у своїй праці “Історія Угорщини” виступив певною мірою послідовником І. Фесслера, оскільки вважав, що Данило у 1205 р. просив допомоги в угрів проти Польщі та князів Русі. Однак, на відміну від Фесслера, Г.Чудай стверджував, що в 1206 р. Андрій II залишив у Галичі сина Романа Мстиславича з титулом “короля Галичини і Володимирії”⁶⁵.

Цікаво, що деякі угорські історики при вивченні тем, що безпосередньо мали б стосуватись взаємин русичів та угрів XIII ст., обминали вказану проблему. Зокрема, Б. Хоман у своїй праці “Угорські міста періоду Арпадів” не вказував на те, що окрім німецьких, хорватських, італійських, болгарських, вірменських і єврейських поселенців у містах королівства проживали і русичі⁶⁶, хоча водночас і не називав населені пункти галицько-волинської землі угорськими⁶⁷.

Останнім дослідником, який, працюючи ще в умовах існування Австро-Угорської імперії, вивчав русько-мадярські історичні зв'язки IX – XIII ст., був А. Ходінка. Саме йому вдалося використати в одній зі своїх праць ряд руських літописних свідчень, що стосуються Угорщини⁶⁸. Безперечно, він торкнувся і подій, що пов'язували обидва регіони у XIII ст., в період життя та діяльності Данила Галицького. На основі порівняльного аналізу і зіставлення руських, угорських і папських документів учений доповнив і суттєво оновив багато важливих питань стосовно взаємин Русі та Угорського королівства цієї доби⁶⁹. Одним з найцікавіших аспектів було трактування А. Ходінкою битви Данила і Ростислава 17 грудня 1249 р. На відміну від М. Вертнера⁷⁰, який детально не характеризував згадану подію, науковець висловив припущення, що це могла бути тільки невелика сутичка, оскільки основні сили Ростислава Михайловича були знищені ще в 1243 р.⁷¹.

Загалом русько-угорські взаємовідносини періоду життя і діяльності Данила Галицького в історіографії протягом XIX – початку XX ст. все ж були розкриті недостатньо. Науковці, звертаючи основну увагу на висвітлення взаємин Арпадів із західно-європейськими країнами (Німеччина, Іспанія, Італія, Хорватія, Візантія), меншого значення надавали вивченню стосунків Угорщини з Руссю. Однак, незважаючи на це, багато дослідників (особливо І. Фесслер, М. Хорват, М. Вертнер та ін.) у контексті висвітлення ширших, узагальнюючих тем зуміли показати еволюцію взаємовідносин русичів та угрів у цей період, а подекуди акцентувати свою увагу на вузлових епохальних подіях з історії цих стосунків. Проте велика кількість питань все ще залишилася невисвітленою, що сприяло зацікавленню угорськими істориками даною проблематикою і в XX ст.

¹ Horvath M. Geschichte der Ungarn. – Pest, 1851. – Т. 1. – S. 113 – 117.

² Ibidem. – S. 113.

³ Ibidem. – S. 114.

⁴ Ibidem. – S. 115.

⁵ Ibidem. – S. 116.

⁶ Ibidem. – S. 117.

⁷ Kxvari L. Erdely tortenelme. – Pesten, 1859. – К. 1. – Old. 99.

⁸ Szalay L. Geschichte Ungarns. – Pest, 1866. – Т. 1. – S. 341.

⁹ Szalay L. Geschichte Ungarns. – Pest, 1866. – Т. 2. – S. 75 – 76.

¹⁰ Ibidem. – S. 75.

¹¹ Ibidem. – S. 77.

¹² Fessler I.A. Geschichte Von Ungarn. – Leipzig, 1867. – Т. 1. – S. 307.

¹³ Ibidem. – S. 307 – 310.

¹⁴ Ibidem. – S. 310.

¹⁵ Ibidem. – S. 310 – 311.

¹⁶ Ibidem. – S. 320.

¹⁷ Ibidem. – S. 321.

- ¹⁸ Ibidem. – S. 322.
- ¹⁹ Marki S. Az oroszok hazánk történetében. – Nagyvárad, 1877. – Old. 15.
- ²⁰ Ibidem. – Old. 16 – 17.
- ²¹ Ibidem. – Old. 16.
- ²² Pauler Gy. A magyar nemzet története Arpadhazai királyok alatt. – Bp., 1893. – K.1. – 530 old; Pauler Gy. A magyar nemzet története Arpadhazai királyok alatt. – Bp., 1893. – K.2. – 476 old.
- ²³ Pauler Gy. A magyarok megtelepedéséről // Századok. – Bp., 1877. – VI füzet. – old. 481 – 500.
- ²⁴ Ibidem. – Old. 491.
- ²⁵ Wertner M. Die Allianzen der Arpaden. Politisch-genealogische Studien. – Wien, 1887. – 10 s.
- ²⁶ Ibidem. – S. 7.
- ²⁷ Wertner M. Boris und Rostislav. Beitrag zur Geschichte russisch – polnisch – ungarischen Beziehungen. – Berlin, 1889. – 52 s.
- ²⁸ Палаузов С. Н. Ростислав Михайлович русский удельный князь на Дунаѣ въ XIII вѣкѣ. – СПб., 1851. – 58 с.
- ²⁹ Wertner M. Boris und Rostislav... – S.41.
- ³⁰ Ibidem.
- ³¹ Карамзин Н.М. История государства Российского в 3 кн. – М.: Книга, 1988. – Кн. 1. – Т. 4. – С. 23 – 25.
- ³² Грушевський М.С. Історія України-Руси в 10 т, 11 кн. – К.: Наукова думка, 1993. – Т. 3. – С. 59 – 61.
- ³³ Werthner M. Boris und Rostislav... – S.41.
- ³⁴ Ibidem. – S. 42.
- ³⁵ Ibidem. – S. 45 – 46.
- ³⁶ Ibidem. – S. 46.
- ³⁷ Wertner M. Az Arpadok csaladi története. – Nagybecskerekén, 1892. – 629 old.
- ³⁸ Ibidem. – Old. 448 – 450.
- ³⁹ Ibidem. – Old. 448.
- ⁴⁰ Ibidem. – Old. 451 – 454.
- ⁴¹ Бузескул Вл. Князь Торопецкій Мстиславъ Мстиславичъ // Журнал Министерства народного просвѣщенія. – СПб, 1869. – Ч. 3. – С. 213.
- ⁴² Шараневич И. История Галицко-Володимирской Руси отъ найдавнѣйшихъ временъ до року 1453. – Львов, 1863. – С. 75.
- ⁴³ Wertner M. Az Arpadok... – Old. 455.
- ⁴⁴ Ibidem. – Old. 456.
- ⁴⁵ Ibidem. – Old. 464 – 465.
- ⁴⁶ Ibidem. – Old. 466.
- ⁴⁷ Wertner M. Negyedik Bela kiraly története. – Temesvár, 1893. – 251 old.
- ⁴⁸ Ibidem. – Old. 21.
- ⁴⁹ Ibidem. – Old. 24.
- ⁵⁰ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis / ed. G. Fejer. – Budae, 1830. – V. 3. – T. 7. – S. 36.
- ⁵¹ Wertner M. Negyedik Bela... – Old. 24 – 25.
- ⁵² Ibidem. – Old. 87 – 97.
- ⁵³ Ibidem. – Old. 102.
- ⁵⁴ Ibidem. – Old. 103.
- ⁵⁵ Ibidem. – Old. 102.
- ⁵⁶ Ibidem. – Old. 156.
- ⁵⁷ Ibidem. – Old. 116.
- ⁵⁸ Ibidem. – Old. 114.
- ⁵⁹ Raumbaud A. Oroszország története eregetetől kezdve 1884 – ig. – Bp., 1890. – Old. 111.
- ⁶⁰ Ibidem. – old. 111.
- ⁶¹ A magyar nemzet története / szer. Szilágyi S. – Bp., 1896. – K. 2. – 706 old.
- ⁶² Ibidem. – Old. 339.
- ⁶³ Ibidem. – Old. 381.
- ⁶⁴ Ibidem. – Old. 387.
- ⁶⁵ Csuday G. Die Geschichte der Ungarn, 1910. – S. 235.
- ⁶⁶ Homan B. A magyar városok az Arpadok-korában. – Bp., 1908. – Old. 46 – 53.
- ⁶⁷ Ibidem. – Old. 7 – 33.
- ⁶⁸ Hodinka A. Az oroszok evkonyvek magyar vonatkozásai. – Bp., 1916. – 510 old.
- ⁶⁹ Ibidem. – Old. 283 – 284.
- ⁷⁰ Wertner M. Boris und Rostislav... – S. 41; Wertner M. Negyedik Bela... – Old. 103.
- ⁷¹ Hodinka A. Az oroszok evkonyvek... – Old. 279.